

UndCornis

Apotekarsocietetens sektion för farmaci- och läkemedelshistoria

Nummer 3 Anno 2019

Apoteket Svanen i Lund och dess historia

Akvarell från 1760-talet med det Kehlerska apotekshuset i förgrunden.

På gång i sektionen

Sektionen för Farmacihistoria årsmöte genomfördes den 9 november i Apotekarsocietetens bibliotek med ett 30-tal personer närvarande. Innan mötet presenterade professor emeritus Inger Larsson och 1:e bibliotekarien Hjalmar Fors var sitt föredrag. Båda presentationerna och årsmötet avhandlas separat.

Den nya styrelsen konstituerade sig efter årsmötet och består under kommande år av Ola Flink (sekreterare), Thony Björk (ny redaktör Unicornis fr.o.m. nästa nummer), Bo Ohlson, Claes Wallén samt Sirkka-Liisa Westerholm (nyval) samt undertecknad, Nils-Otto Ahnfelt (ordförande). Jag tackar för förtroendet för mig och övriga i styrelsen. Till valberedning

valdes Birgitta Davidsson (sammankallande), Alice Hörnell och Per Boström. Till fullmäktigeledamöter utsågs Bo Ohlson och Nils-Otto Ahnfelt.

Närmast i höst genomförs traditionsenligt "Glöggmingel" tillsammans med Stockholmskretsen den 12 december i Apotekarsocietetens bibliotek. Då kommer även att hållas en presentation med titeln "Vem var Brännvinskungen L O Smith?" Gå in på hemsidan om ni vill komma, höra på föredraget och delta i glöggminglet!

Farmacihistoriska sektionens årsmöte och föredrag den 9 november

Hjalmar Fors och Ola Flink

Inger Larsson

Paracelsus tavlan – okänd konstnär och Elisabeth Carling.

Innan årsmötet fick vi njuta av två föredrag nämligen professor em. Inger Larsson som talade om "Örtaböcker och läkeböcker – kunskap på väg från Sydeuropa till Sverige" samt docent och 1:e bibliotekarie på Hagströmerbiblioteket, Hjalmar Fors, som talade om "Botanik mot kemi. Läkemedlen och den Paracelsiska utmaningen". Det visade sig att dessa båda föredrag kopplade ihop Paracelsus inflytande på läkemedelsanvändningen under tidigmodern tid med den tidigare historiken om hur läkeväxter, örtaböcker och farmakopéer växte fram på ett utomordentligt sätt.

Apotekarsocieteten har även fått en oljemålning föreställande Paracelsus donerad av Elisabeth Carling i Lund. Hon avtäckte den fina tavlan.

Slutligen så tackade Björn Lindeke med en flaska vin och en bok Anders Cronlund för hans insatser som ordförande och inte minst som en oförtröttlig hantverkare och pådrivare i renoveringen av apoteksmuséet.

Anders Cronlund och Björn Lindeke

Unicornis

utges av Sektionen för
farmaci- och läkemedelshistoria
Box 1136, 111 81 Stockholm

Redaktionskommitté:

Nils-Otto Ahnfelt, redaktör, nilsotto.ahnfelt@gmail.com
Ola Flink, flink.ola@gmail.com
Anders Cronlund
Karin Meyer, ansvarig utgivare
Susanne Henriksson, layout

© Apotekarsocietetens Sektion för farmaci- och läkemedelshistoria

Innehåll

På gång i sektionen	2
Sektionen för farmaci- och läkemedelshistorias årsmöte och föredrag den 9 november	2
Apoteket Svanen i Lund	3
Nuvarande apoteket Svanen i Lund	6
Ögonmuséet och ögonmedikameter	10
Del 2: Läkemedel mot sexuellt överförbara sjukdomar	11
Norsk Farmasihistorisk Selskap 25 år	13
Gladan – Söders charmigaste apotek	14
Gysinge – gästrikbruket med apotek	15

Apoteket Svanen i Lund

I tidigare nummer av Unicornis har vi rapporterat om Apoteket AB och det överhängande hotet om stängning av apoteket som tills vidare är undanröjt. Apoteket Svanen anlades 1627 i Lund som filial till Esaias Fleischers Löweapoteket i Köpenhamn. År 1629 blev det Lunds första självständiga apotek. Lund var ju en del av Danmark på den tiden så det var ju faktiskt ett danskt apotek. Sedan 1647 har det haft samma plats på Kyrkogatan. I föreliggande artikel vill vi fokusera på den tidiga fasen fram till slutet av 1700-talet med några nedslag i historiens samt beskriva historien bakom dess nuvarande utformning och inredning, som gör det till ett av våra förnämsta kulturapotek.

1600-talet

Enligt Fredrik Montelins bok "Universitetsapoteket Svanen 1627 - 1921" så kan startpunkten för apotekets tillkomst spåras till att den i Lund födde Nils Foss blev provinsmedikus där 1623. Riksrådet Tage Ottossen Thott, den rikaste och mest ansedde man skrev som adelns utsedde eller självskrivne talman till Danska Kancelliet:

"Eftersom Kongl. Maj:tt Haffuer bevilget os udj Skaane en medicum, saa effterdj der udj Lundt ingen Apotecker findis, eij heller nogen, som alleniste haffuer sin naehringh aff urter, at Esaias Apotecker da naadigst motte privilegieris allene at selgie (composita) medicamenter udj Skaane, (med mindre nogen anden sted der ij landet nogen Doctor sig nedsatte, da samme Doctor sielff alt maatte haffue nogen necessaria in casu necessitatis) derhos vare fri for alle tyngde och under Capitels protection").

Först 1627 utfärdade Christian IV brev att:

"Os Elschelige Essaiass Fleischer, Apotecker udj wor Kjöbstad Kjöbenhaffn maa ochsaa haffue och holde et godt, ustraffeligt, med alle sine tillhörende complet och frij Apoteeke udj wor Kiöbstad Lund, med allt der fornöden er til atskillige medicamenter at componere och berede tilkiöbs, efter den taxt och forordning derpaa ehre giorde aff medica facultate paa wort Universitet Kiöbenhaffn eller den den de hereffter giörendes worder."

Esaias Fleischer var född i Schlesien 1586 och hade Löweapoteket i Köpenhamn där han dog 1663. Han var Danmarks kanske mest ansedda apotekare under 1600-talet. Det var dock inte någon längre tid som Fleischer innehade apoteket i Lund utan redan 1629 fick Baltzar Stubeus rätten till apoteket. Efter freden i Brömsebro 1645 fick apoteksgården 400 Dlr i skadeersättning efter att den ödelagts under det svensk-danska kriget. Det var en anseelig summa som endast nåddes av två andra gårdar.

Under Paul Ermans ansvar (1645 - 1671) upprättades ett nytt apotek på Kyrkogatan. (Tio år efter att Paul Erman köpt..) Paul Erman hade problem med att hålla sitt apotek och dess anseende då "opriviligierade" krämare sålde varor som endast apotekaren hade tillstånd att sälja. När Lund blev svenskt fick han ett förnyat svenskt privilegium utfärdat

Apoteket Svanen i slutet av 1880-talet.

1662 där det förkunnades att Erman var ensam apotekare i Lund men att han inte erhöll ensamrätt att sälja specerier vilket han hade haft under det danska styret. Han fick tullfritt införa:

"Medicinalis, som han till sitt apothek behöfwet. Menn inge andre pertzeler såssom Sucker, Peppar, Ingefehr och annat Gewurtz....Härefter som härtill blifwer han under Capitlets Juris diction och förskonas för Borgelig tunga och beswär... för den skuld, at han den eene och andre så wedh nattetijdh som om dagen må kunna med sina Medicamenter betiena och opwachta."

Han erhöll ett utvidgat privilegium 1667 där ovanstående privilegium bekräftades utan också "thes conditioner meliorerades och förbättrades" på så vis att i stället för "Capitlets" det nu hette "nu mehra Academiens Juris-diction". Dessa utvidgade rättigheter medförde att han kunde tullfritt införa "glas och kruker samt och andra destillerekärl, med mehre sådant, så vida thet till medicamenters praeparerande och bruk hörer." Apoteket låg m.a.o. under Lunds universitets ansvar rent inspektionsmässigt.

Universitetsapoteket Svanen

Lunds universitet grundades 1666 men redan 1425 grundades Nordens första högskola i Gråbrödraklostret men fick inte börja sin verksamhet förrän 1438 och där kunde man avlägga den lägsta akademiska graden *baccalaureus* (mot-svarande kandidatexamen). I samband med den danska reformationen stängdes högskolan i 1536. Paul Ermans son Christian Erman kom att driva apoteket från 1671 till 1699 då han avsattes. Han hade då drabbats av det skånska kriget och den brand som drabbade staden den 11 augusti 1678. Inte mindre än 163 av 304 gårdar drabbades när Kristian V i sitt återtag från Kristianstad brände ner hus efter hus, varav 136 hörde till borgerskapet och 27 akademien i den norra delen av staden. Christian Erman skrev till generalguvernör von Ascheberg 1692 att fienden låtit bränna ner huset och gården, och allt vad han ägde utplundrades och han själv sattes i fängelse ett halvt år. Han begärde därför i ödmjukhet att som en ringa ersättning få ta sten från ruinerna av ett gammalt "Capel och munche Closter" beläget tätt intill apotekstomten för att använda till "murar at opsätta ugnar till att lobera Chymike Medikamenter uthj". Erman fick tillstånd av guvernören att få ta sten för detta syfte. Den stackars Erman

Apoteket Svanen under och efter ombyggnationen 1897 – 1899.

klarade dock inte att sätta apoteket i drift och han avsattes 1699 av akademien. Man skall dock beakta att Christian Erman hade övertagit apoteket under en tidsperiod då förhållandena i de för Sverige nya provinserna var besvärliga. I handelsstadgan av år 1641 hade ju kryddkrämhandlarna fått igenom att de i likhet med apotekarna hade rätt att sälja dels gifter som arsenik och sublimat, dels vissa medicinalier och diverse kryddor, totalt 93 artiklar. Under det danska styret och privilegiet hade apotekaren ensam rätten att sälja både medicin och kryddor rent legalt. Fram till 1683 gällde detta reglemente då Kungl. Majt. meddelade att apotekarne åter hade ensamrätt att sälja "medicinska saaker, som egentligen höra till Apotheken". Efter att de nya medicinalordningarna beslutades 1688 var apotekarna åter missnöjda och fram till 1698 då en ny kunglig resolution utfärdades rådde förvirring. I denna tid kom ju även Pharmacopoeja Holmiensis ut 1686 som säkerligen var mycket svår att efterleva till fullo då det krävdes att man kunde tillverka och leverera 800 preparanda, samt 1500 olika slags läkemedel.

1700-talet

Daniel Kehler, som antagligen kom ifrån Tyskland, tillträdde år 1700 som innehavare av Svanen. I samband med den stora eldsvådan år 1711 som drabbade ett 30-tal gårdar ödelades även apoteket vid Stora Kyrkogatan. Kehler tillskriver konsistoriet och professor Stobaeus tillstyrker att Köhler får köpa Ränthmästaregårdsplatsen "så att ett Apotek till Academiens, stadzens och landets tjänst må med det första blifwa upprättadt". Dock uppstod så många hinder att Kehler tog tillbaka sin ansökan och den s.k. "Caractärslängan" uppfördes på Kyrkogatan år 1711. Under den stora pesten som rasade i Skåne under 1712 "stupade hoptals". I Malmö saknades både läkare och apotekare då läkaren hade dött i pesten och apotekaren övergivit staden. Under 1712 utsågs därför Dr. P. Platin till pest-medicus i Malmö som nyttjade apoteket i Lund för sin pestterapi som bestod i "mäst en hop svettdrivande saker, som han hämtade på Lunds apotek".

Huset var dock inte färdigt år 1715 vilket framgår av taxeringsuppgifterna där det är upptaget till $\frac{1}{4}$ av taxeringsvärdet om 1000 dr dvs 250 dr. Huset hade tegeltak vilket var ovanligt på den tiden då de flesta hus i Lund hade halmtak. Under Karl XII:s vistelse i Lund 1717 – 18 hyrde den franske ambassadören in sig i huset med sin hovstat.

Kehler var dock inte helt populär utan inkallades till kon-

sistoriet i augusti 1717 där han fick bemöta kritiken som "höga och nedriga personer fälla öfwer Herr Apothecarens både defecter i dess Apotheque, som och den odrägeliga dyrhet, hwar med alla köpare beswäras". Året därpå meddelades han skriftligen av konsistoriets magistrat veta "de härvarande höge herrars (Karl XII och hans stab vistades ju i Lund under denna tid) missnöje med Apothecare Kehlers slätta saker och altför obilligt stegrade waror", varpå magistraten begär "att Consistorium med det första må låta Apothequet visiterat blifwa". Skriften lästes upp i Kehlers närvaro, "hwarpå Apothecaren undskyllade sig särdeles der med, at alla Apothequessaker i dessa tider utom all wanlighet dyre äro". Han lovade dock att skaffa nya varor och sälja dem så billigt han kunde.

Det hade bestämts att de akademiska apoteken i Uppsala och Lund skulle inspekteras årligen vilket inte skedde så Collegium medicum måste inkallas. Under 1733 skrev J.J. von Döbeln följande:

"Efter Kongl. Colegii begäran har jag nestl. Martio visiterat Apotecken uti Lund och Malmö. Uti Lund skjedde sådant d. 20 Martii och woro derwid närvarande Hr. Archiatern Stobaeus, Professoren Harmens och Hr. Doctor Koulas, tillika med Facultatis Med. Adjuncto och Medicine Studiosis. Alltsamman fants uti godt tillstånd, undantagandes at Electuaria, Conserva och Syrupi woro til en del bort upfriskas. Alla andra Composita och in specie Chymica befunnos riktige. Uppå materialia är godt förråd. Och som Apothekaren Hehler är en flitig och förståndig man, hwilken åhl:n så mycket af vegetabilibus, som här i orten kan fås, samlar; ej heller förskrifwer composita, utan alltid sjelf laborerar, altså lofwar han, at til nästkommande Michael uti des officin hwarcken defect eller något som borde förbättras askaffas skal, ursäktande sig nu der med, at nu ej wore tid, at alt kunnat ferskt och behållet upwisas."

Bevisligen hade Kehler fått till en mer fungerande verksamhet under de gångna femton åren. Under 1723 blev han av Dansmästaren Caspar de Creaux, som arrenderat källarefriheten, anklagad för att ha gjort intrång de Creaux's rättigheter "med wijns och franskt brennwijns" tillverkning, varvid konsistoriet varnade honom, att "han intet skridjer utom sina rätta gräntzor".

Daniel Fredrik Kehler kom att överta faderns apotek från 1743. Fadern hade inlett denna process redan 1736 att

överlämna apoteket varvid med. fak. tillstyrkte detta med följande förbehåll:

"att i afseende på de studerandes förmån, som lägga sig på Medicin, så håller Med. Fac. Nödigt, att så framt H. Dr. Kehler will succedera sin fader, han då måtte utom det, som uti Constitutonibus Academis står utsatt, in specie förbinda sig att låta hwar Termin några dagar Medicinæ Studiosi få tillträde till sin Material Cammer och Laboratorium, när den Professor som Mateam Medicam et Remedia Pharmaceutica tracterar, derom tillsäger, äfven ock anrätta Operationes Chymices, när den Professor som Chymien docerar, honom derom anmodar, skolande Fac. för det öfrige, när Canc:s Ordres inkomma, med H. Dr. Kehler behörig examen anställa".

Det kom dock att dröja ända till 1744 innan han formellt övertog apoteket då han arbetade i akademiens tjänst vid universitet i Lund. Han hade doktorerat i medicin i Harderwijk (Nederländerna) 1733 och tjänstgjorde även i svenska flottan som expeditions-medicus. Det är dokumenterat att Kehler utgör ett undantag i det att han ej är apotekare:

"Hvad Dr. Kehlers examen beträffar så har Med. Fac. förstått, att den borde verkställas här emedean Dr. Kehler åtagit sig de villkor, som uppställdes, och fastän med. anordningarnas 16 § innehåller, att ingen må i riket hålla Apothek utan examen för Coll. Med., så harwa universiteten fått examinera sin egen Apothecare".

Beträffande naturaliekammaren heter det att:

"nyckeln till rummet är H. Dr. Kehler anförtrodd afsielfwe Testator, framlidne Arkiatern Stobaeus", vidare att "materia medica, chymien och historia naturalis icke kunna vid Academien drifwas med eftertryck, om icke Apothecarens laboratorium och materialkammare samt dess besvär wid operationerna och närwaro att framgifwa och åter och åter på sina rum insätta de nödiga piecer ständigt är med professorn öppen".

Att Daniel Fredrik Kehler både skötte apoteket, naturaliekammaren och en med. adjunkttjänst vid universitet under några år var inte helt friktionsfritt. Han inkallades därför till konsistorium för att höra kanslerns beslut, att Dr Kehler skulle entledigas från med. adjunktsysslan, då han borde ha tillräckligt att göra med "med omvårdnaden om et så anseeligt och privilegierat Apotheque". Så sent som 1811 diskuterades Kehlers "okunnighet i historia naturalis" när dåvarande professorn i naturalhistoria, Anders Jahan Retzius, uttalade angående Stobaei samlingar i konsistorium "att Dr. Kehler af donator förordnats till Custos, men som derom hvarken hade kännedom eller håg". Kehlers änka, Christina Stobaeus drev apoteket mellan 1779 och 1786 efter hans död. Hon inledde sitt arbete med stor energi som "Academie-Apothekerska". Redan 1780 skedde en inspektion av apoteket varvid följande är dokumenterat i konsistorium med. fak:s protokoll:

"Rector Magnifici och öfvrige wederbörandes närvaro Med. Fac. visiterat Fru Doctorinnan Kehlers, född Stobaeus, här i staden Lund egande Apothek, med förteckning på de i förråd befintliga Medicinalier eller Simplicia, Composita och praeeparata chemica m.m. samt dertill hörande Materialrum, hwaröfwer Exper. Fac. Med. förklarar sitt särdeles nöje jemte det sluteliga yttrandet, att detta Apothek nu är försedt med anseeliga quantiteter af Simplicia och Composita, alldeles goda samt för öfrigt satt uti förswarligt stånd...

Och som Consist. Acad. Äfwen med fägnad ansåg denna Fru Doctorinnan Kehlers hedrande omtanke och bemödande för

dess Apotheks tilväxt och förkofran, så lämnas till bewis utdrag af detta protokoll".

Apoteket Svanen i Lund är såväl farmacihistoriskt som

Modell av det Kehlerska apotekshuset utförd av I.B. Nordin, Malmö. Apoteksrummet (officinen) med sina tre fönster till vänster om ingången. På andra våningen fanns två materialkammare över officinen, samt stötkammare, skräprum etc.

Några år senare hamnar dock apoteket i hetluften sedan två dödsfall skett på lasarettet, som "enligt ryckte i staden orsakats af dålig medicin", av en dekokt på "Radix Bardanae 1 ½ skp, Rad. Tarax. Et Saponac. 3 uns, Sem. foenic. 1 uns" som kokats i två stop vatten och ges som "1 kvarter (eller mindre till barn) om morgonen och 1 d:o om aftonen". Förhöret ledde dock inte till någon åtgärd och en månad senare anhöll provisor Eckhoff som skötte apoteket om permission i två månader för att kunna resa till sitt fädernesland Norge. Fru Kehler tillstyrkte och som vikarie sattes Hr. Studiosis Thräne. Eckhoff kom dock aldrig mer tillbaka och apoteket köptes nu av Provisorn Magnus Colliander.

Källor:

Fredrik Montelin, Universitetsapoteket Svanen, Lund 1921.

Uno Nordholm, Apoteket Svanen i Lund genom seklerna, 1971.

Nils-Otto Ahnfelt

Nuvarande apoteket Svanden i Lund

Apotekshuset (bild 1) fick sin nuvarande utformning 1897 – 99. Vid denna tidpunkt lät nämligen den dåvarande innehavaren genomföra en fullständig ombyggnad av apoteket efter ritningar av arkitekten Folke Zettervall. Han var son till Hugo Zettervall, som skapade Lunds universitetshus och restaurerade Lunds domkyrka.

Huset försågs med takkupor och en avtrappad portal mot Klostergatan. Hörnet av byggnaden vid Kyrkogatan – Klostergatan skars av, byggdes ut med fönsterparti och en tornliknande större takkupa. Denna är prydd med spira och takflöjel, bestående av giftskål med orm och i toppen en flygande svan. Hörnpartiet är vackert dekorerat och upptar också en marmorskyld med namnet C A F Montelin, far till Fredrik Montelin och tidigare innehavare av apoteket.

I bottenvåningen (bild 2) finns olikstora partier av gjutjärnskolonner. Fasaden är smyckad med en sgraffitodekor med blomstermotiv.

Nuvarande apotekets portal tillkom 1922, ritad av arkitekt Theodor Wählin.

På husets fasad ovanför entrén uppsattes vid 300-årsjubileet 1927 två tavlor:

- ANNO 1627 ERHÖLL ELIAS FLEISCHER PRIVILEGIUM PÅ APOTEK I LUND
ANNO 1651 FLYTTADE EN HANS EFTERFÖLJARE PAUL ERMAN APOTEKET TILL DENNA TOMT.
respektive
- ANNO 1927 LÄT UNIVERSITETSAPOTEKET SVANENS DÅVARANDE INNEHAVARE FREDRIK MONTELIN TILL 300-ÅRSMINNETS HÅGKOMST RISTA DESSA TAVLOR.

Husets tak och fasad genomgick 2007 en omfattande renovering. Hela taket lades om med skifferplattor från Portugal. Banden av putsornamentisk sgraffito, över och under fönstren på andra våningen, restaurerades under ledning av en målningskonservator med rötter i Florens. Övriga delen av huset målades om i en ny grå nyans.

Apoteksinredningen

Folke Zettervall utformade även apoteksofficinens inredning (bild 3), vilken tillverkades av Ola Nilsson, en av sekelskiftets skickligaste snickarmästare och även kallad Skånska Nisse.

Stilen är jugend med inslag av renässans. Ett stort antal intarsior i färg är inlagda i vissa plana ytor. Motiven för intarsiorna är medicinalväxter, som är speciellt vackra, dekorativa och vid tiden aktuella. Växterna ingår i ett bildverk, ett tillägg till preussiska farmakopén, som fanns på apoteket Svanden redan vid ombyggnaden i slutet av 1890-talet. Verket omfattar fyra band med 204 avbildade växter. Av förordet framgår att växter och växtdelar avbildats så naturtroget som möjligt och i sådant läge att artens kännetecken faller i ögat.

Apoteksofficinens har en fondell i form av parallelltrapets, tidigare belyst uppifrån genom lanterninfönster. På listen under frisen finns apoteksinnehavarnas namn inlagda i träet av satinvalnöt.

Två gjutjärnskolonner bär upp takbjälken. Kolonnens kapital är i sin nedre del utsirad med blad och blommor av maskros och längre ner ett ornerat parti med stiliserade mistel- och ekgrenar.

Kunddiskens undre del från 1899 har elva intarsior med följande motiv från vänster räknat: krokus, opievallmo, frangula, julros, spikklubba, krokus, spikklubba, julros, frangula, opievallmo, krokus. I förlagan till krokus utgörs denna av en enda växt. Konstnären har byggt upp en grupp som består av sju krokusväxter med sina knölstammar som står i fyra led bakom varandra i tre höjdlägen. De smala bladen har flätats mellan växterna. Blommorna, i olika utvecklingsstadier, exponerar märkesflikarna – det droggivande safranet.

Intarsian av opievallmo har tillfogats en stängel med blomma. Bladen har ombildats till svepande ornament. Den böjda blomknoppen raknar vid blomningen. Den mogna kapseln i mitten hänvisar till den medicinska användningen.

Vardera sidoväggen (bild 4) har en portal. Den ena inrammar kund-ingången till officinen. Över en kartusch ser man en simmande svan på vågor i jugendstil. Kartuschskriften tillkom 1921 och lyder "*Spem retinete vos qui intratis*". Det betyder "*Behållen hoppet i som inträden*".

Skjutdörren i officinens kundgång har en nattvaktslucka täckt av ett skyddsgaller i järnsmide.

Den andra portalens kartusch (bild 5) har inläggning av jakaranda: "*Förste privilegie innehavaren Esaias Fleischer 1626 - 1629*". På kolonnerna vid båda ingångarna slingrar sig mjukt skulpterad Convolvulus-ranka. Nederdelen av kolonnen har ett M utskuret - Montelins initial.

När denna bild togs var det receptinlämning över disken i denna portal. När receptinlämning istället skedde via den långa, rikt intarsiaprydda kunddisken togs disken i portalen bort och rummet innanför användes som rådgivningsrum. Numera är det rummet apotekets egenvårdsavdelning.

Till vänster om portalen en intarsia med apoteksutensilier. Den är sammansatt av flera delmotiv. En del utgör en destillationsapparat med förlag. Vidare en apparat för arsenikbestämning samt en stor mortel med årtalet 1650. I mitten en stor flaska med tratt med ett veckat filter.

På båda sidor av klockpartiet (bild 7) finns skåp för böcker och dubbelgifter. En av de vackraste intarsiorna i apoteket avbildar Cydonia-kvist och finns på bokskåpets överdel. Därunder en intarsia med fikonmotiv.

I officinens bakre del (bild 6) finns ett dekorativt klockparti med ett överstycke utformat till en svan, vilande i sitt rede mellan två irisblommor. Snäckan bakom förstärker svanens skulptur. Klockpartiet är omgivet av farmacins symboler: ormen och skålen. Stängel med rosenblad omger klockan.

På dörrarna till giftskåpet (bild 8) har arkitekten Zettervall i intarsior sammanfört olika giftsymbolmotiv samt två giftiga växter *Atropa belladonna* och *Strychnos nux vomica*.

Den väggfasta inredningen sammanhålls av en fris av *Arnica* och *Irisblommor*.

Två likadana skärmar (bild 10) finns i fönstren i rummet intill apoteksofficen. I dessa ser man också två medaljonger i etsat blyinfattat glas föreställande apotekare Fredrik Montelin och professor Torsten Thunberg, som verkade som apoteksinspektör åren 1919 - 1946. Ursprungligen fanns fem liknande glasskärmar med profilbilder i officinens fönster men de plockades bort förmodligen i samband med ombyggnationen på 1950-talet. Tre av dessa deponerades på dåvarande Medicinhistoriska museet i Lund. Ödet för de två övriga är höljt i dunkel.

Digitalis pryder dörrarna (bild 9) till två skåp för enkelgifter på båda sidor av apotekslokalen.

Intarsian utgörs av blommor - vissnade, utslagna och överst i knopp - samt droggivande gröna blad.

På ömse sidor av digitalisblomman finns utsmyckningar med frukter och blad från *Senna*-arter.

De fem fönstren mot gatan har nedtill fönsterskärmar snidade i *Typha*-motiv och simmande svan.

I entréns/väntrummet bakre del under valvbågen (bild 11) syns ett blyinfattat, färgat fönster föreställande Iduna med äpplen samt domkyrkan och Akademiska föreningen.

I väntrummet har även apoteket Svanens gamla ståndmortel sin plats. Inskription: *Daniel Kehler. Pruhs. Reg. Acad. Carol. Pharm. 1706. Vivit Post Funera Virtis (Dygden lever efter döden).*

konsthistoriskt av mycket stort intresse. Det är väl värt att bevara för framtiden.

Inför framtiden

Apoteket har byggts om på 1950-talet samt 1970 och 1990. Då har den väggfasta inredningen bevarats i enlighet med ett donationsbeslut. Apoteksdiskens har byggts om men dess intarsiaförsedda fasad är intakt. Den fristående möbelinredningen i officinen har nyttillverkats men anpassats till den gamla inredningen.

I ett examensarbete i kulturvård (Högskolan på Gotland) beskriver Anna Hjelmqvist apoteket Lejonets (Malmö) och Svanens inredning och sammanfattar:

”Trots att både apoteket Lejonet och apoteket Svanen har vackra officiner där man kan känna historiens vingslag, har tiden inte stått stilla. På båda apoteken har man bevisat att det är möjligt att bedriva apoteksverksamhet i en gammal lokal och trots att både Lejonet och Svanen under vissa perioder haft nedläggningshoten hängande över sig har de överlevt. De allra flesta av landets äldsta apotek har fått ge upp inför moderniseringar, men på något sätt har två av landets absolut äldsta trots allt överlevt. Detta har dock fordrat stora förändringar och förnyelse även av lokaler och möbler.

Ett brinnande intresse och en stor respekt för gamla apoteksmiljöer har räddat Lejonets och Svanens inredningar. Farmacihistoriska Sällskapet, gåvobreven och engagerad personal på apoteken är en bidragande faktor till att så mycket av inredningarna finns kvar idag. Utan kunderna skulle dock Lejonet och Svanen inte längre finnas kvar, men trots att de båda apoteken på några punkter har lite svårare att tillgodose den moderna kundens behov, väljer många att gå till landets äldsta och vackraste apotek.”

Apoteks innehavaren Uno Nordholm, verksam på Svanen 1950 – 69, har skildrat Svanens historia i skriften ”Apoteket Svanen i Lund genom seklerna”. Vid 350-årsjubileet 1977 utkom en beskrivning av apotekets officin.

Uno Nordholm, den siste apoteks innehavaren när Apoteksbolaget bildades 1971, donerade i juni 1969 inredningen till Apotekarsocieteten. Enligt donationen inbegrips *”Hyll- o. Lådack, Skåp o. Lådack, Skåpfack m. klockparti, Träinredning utanför disk ink. dörrar, Disk m. grindar samt samtliga intarsior å inredning”*. Av donationsbrevet framgår dessutom *”Donationen sker i syfte att för framtiden på apoteket Svanen*

i möjligaste mån bevara dess kulturhistoriskt värdefulla inredning” samt ”Skulle framdeles den donerade egendomen eller de kulturhistoriskt väsentliga och miljöpräglade delarna därav ej kunna bibehållas på apoteket Svanen knytes som villkor för donationen, att objekten under sådana förhållanden av Apotekarsocieteten såsom gåva erbjudes Medicinhistoriska sällskapet i Lund för att kvarbliva i staden.”

I början av 2000-talet hotades apoteket Svanen av nedläggning men många protesterade och dåvarande VD för Apoteket AB, Stefan Carlsson, förstod det kultur- och farmacihistoriska värdet och det blev ingen nedläggning. Våren 2019 blev det åter aktuellt att lägga ner apoteket vilket ledde till omfattande protester, inte minst bland Lundabor. Nuvarande VD för Apoteket AB, Ann Carlsson, fördjupade sina kunskaper om Svanens särart och efter sommarstängning öppnades apoteket på nytt i september. Nu ligger ånyo ansvaret för apoteket Svanen och dess framtid på boende i Lund och dess omgivning att Svanen blir deras ”receptapotek” medvetande om att utan tillräckligt med kunder och receptexpeditioner överlever inget apotek!

Lars Sonmark

([epost: birgitta.sonmark@hotmail.com](mailto:birgitta.sonmark@hotmail.com))

Jan-Olof Brånstad

([epost: janolofbranstad@gmail.com](mailto:janolofbranstad@gmail.com))

Foto: Lennart Hansson

Källor

- Fredrik Montelin, Universitetsapoteket Svanen, Lund 1921.
- Sveriges Apotekarhistoria, Apotekarsocieteten, Stockholm, band II, 917 – 939, band IV, 303 – 304.
- Uno Nordholm, Apoteket Svanen i Lund genom seklerna, 1971.
- Apoteksbolaget, Apoteket Svanen i Lund 1627 – 1977, Lund 1977.
- Lars Sonmark, Apoteket Svanen i Lund, broschyr till allmänheten, Lund 1990.
- Riksantikvarieämbetet, Apotek i Sverige, en kulturhistorisk inventering, Stockholm 1980.
- Anna Hjelmqvist, Lejonet och Svanen – Modern apoteksverksamhet i historisk miljö, examensarbete i kulturvård, Högskolan på Gotland, 2008.
- K Arne Blom, Apoteket Svanen i farozonen, Gamla Lund-Nytt, 2002:5.
- Eva Martelius, Apoteket Svanen friskas upp – vackraste huset återfår sin forna glans, Sydsvenskan 2007-10-24.

Ögonmuséet och ögonmedikamenter

Ögonmuséet i Stockholm är nästan okänt för alla utom för dem som jobbar på S:t Eriks ögonsjukhus. Muséet ligger på andra våningen i sjukhuset. För flanören tycks sjukhuset ligga på Fleminggatan, men för kartläsaren ligger det på Polhemsgatan 50. Den senare sticker nämligen in med ett appendix parallellt med Fleminggatan. Muséet tillkom i mitten av 90-talet på initiativ av bl.a. ögonläkaren professor Bengt Tengroth. Sjukhuset skall flytta till Hagastaden hösten 2020 och där är hyrorna så höga att muséets fortsatta existens är i fara. Mot den bakgrunden arrangerade Medicinhistoriska muséets vänförening i Stockholm nyligen ett studiebesök, som undertecknade deltog i.

Muséet består av väggpaneler med text och färgbilder utplacerade på ca 100 m² samt ett rum i form av ett undersökningsrum med äldre instrument och klassiska tavlor för bedömning av synförmåga. Texter och bilder är främst valda ur äldre bokverk av Ove Hagelin, senior adviser vid Hagströmerbiblioteket. Muséets kanske mest värdefulla föremål är Bartisch Ophthalmouoleial, das Augendienst utgiven i Dresden 1583, som förvaras under glas täckt med röd sammet. Nedan återges texter från den panel som behandlar ögonmedikamenter.

Äldre fynd

Från Egypten omkring 1500 f. kr. finns i papyrus Ebers 877 recept av medicinsk och farmakologisk kunskap dokumenterad. Inom ögonvård använde man bl.a. fänkål, *Foeniculum vulgare*. Den salva som de egyptiska kvinnorna använde i Gamla riket som ögonskugga innehåller bl.a. kopparsulfat, något som då ansågs skydda dem från den "egyptiska" ögonsjukdomen trakom. I en ca 60 000 år gammal grav i Irak, bebodd av neandertalare, har man hittat havsdruva, *Ephedra sinica*. Under 1800-talet utvinns man ur Ephedraarten efedrin. Det är dock först på 1920-talet som man finner dess effekt som mydriatikum. I Mexiko använde man på några platser peyote från den mexikanska kaktusen *Lophophora williamsii*. Materialet har en antibiotisk verkan (peyocactin).

Ephedra sinica

Foto Anna Fiore.org

Medel mot inflammationer

Vid akuta inflammationer i ögats främre del användes sedan 1700-talet kvicksilversalvor, framför allt vid syfilitiska infektioner. Allmänt användes även olika typer av organiska silverföreningar, av vilka Argyrol visade sig vara effektivt och ej irriterande. Credé-profylaxen, som förebygger gonorroisk inflammation hos nyfödda, innebar pensling med lapolisning och genomförs under 1800-talet med utomordentligt gott resultat. Vid inflammation i ögats inre delar, då anledningen

är okänd finner man, vid 1800-talets mitt att salicylsyra har en inflammationsdämpande effekt. Acetylsalicylsyra ersätter senare salicylsyra då denna ger mindre biverkningar.

Medel vid glaukom

Även om man alltid – sedan sjukdomen glaukom i modern mening definierades i mitten av 1800-talet – är tveksam om tryckstegringens betydelse fann man att en fördröjning av sjukdomsförloppet kan ske med hjälp av medikamenter, som sänker trycket. På 1870-talet upptäcker man att fysostigmin och pilokarpin är lämpliga sådana medel. Ur kalabarbönan från *Physostigma venenosum*, en skogslian som finns i Nigeria, utvinns man 1876 första gången fysostigmin. Man finner att droppar av ämnet har en pupillsammandragande effekt och ger trycksänkning i ögat. Vid samma tid upptäcker man att av ett extrakt ur blad från *Pilocarpus jaborandi*, en buske som växer i Sydamerika, får man den verksamma alkaloiden pilokarpin. Ämnet har få biverkningar och tolereras väl av patienter, varför det under nästan ett sekel blir det vanligaste läkemedlet vid glaukom. Pilokarpin ersätts senare som förstahandspreparat vid glaukom av betablockerande medel som t.ex. Blocadren, introducerat 1967.

Physostigma venenosum ur Köhlers Medizinal Pflanzen.

Mydriatika och cykloplegika

I Babylon omkr. 1900 f. Kr. känner man till *Atropa belladonna* som läkeväxt. Belladonnans rot, blad och blomskott används. Den pupillvidgande effekten är också känd, men kommer ej att utnyttjas av ögonsjukvården förrän omkring 1800. Orsaken är att medlet ofta sätts i samband med häxerier och därför vill man ej använda det i seriösa medicinska sammanhang eller införliva det i farmakopéerna. Det verksamma ämnet atropin används i modern oftalmologi vid oftalmoskopi och refraktionsbestämning med t.ex. skiaskopi (bestämning av brytningsfel) hos barn. Doseringen måste anpassas efter ålder och kroppsvikt för att undvika allmän giftpåverkan.

Atropa belladonna

Källa e Bay.

Bedövningsmedel

Vid operation i äldsta tider användes alkohol som bedövningsmedel. Allmän anestesi ersätter alkoholen och från och med mitten av 1800-talet använder man narkos med kloroform eller eter. Lokalbedövningsmedel får stor betydelse inom ögonkirurgin. År 1884 introducerar K. Koller, ögonlä-

kare i Wien, kokainet som lokalbedövningsmedel att droppa på ögat. Kokainet kommer från *Erythroxylum coca*, en buske som växer i Sydamerika. Operationer i ögats främre delar genomförs utan att patienten har smärtor. Vid ingrepp i ögats inre delar räcker bedövningen ej helt. Regnbågshinnans betydande sensibilitet kräver bedövning i ögats inre delar. Efter Kollers införande av kokainet börjar kemister vid flera läkemedelsföretag utveckla syntetiska produkter utan kokainets biverkningar.

Folklig läkekonst (ur Tillhagens Folklig läkekonst)

- Kvinnomjolk är bra för ögonbesvär (Värmland)
- Dödar man en flädermus och dricker dess blod får man god syn. Enligt folkstro har flädermusen tre droppar blod.
- Stryker man flädermusens blod på ögonbrynen får man god syn i mörkret.

- Klok gumma läser Fader Vår baklänges och vindögdheten upphör (Dalarna).
- Johannesört läggs i vatten på midsommarafton. Man tvättar sedan ögonen med vattnet och ögoninfektionen blir botad.
- Dekokt på ögontröst är bot för sjuka ögon (Uppland).
- Skräp i ögat slickar man bort. Ögonlocket vänds med en strumpsticka och sedan slickar man ögat rent (Sörmland).
- Baddning med avkok på linnéa anses bra för sjuka ögon (Norrland).
- För att bota starr, "sjå på ögat", strör man strösocker i ögat (Jämtland).
- Starr kan läsas bort. Man läser en bön så nära ögat att anden kommer däri.

Urvalet av medicinska texter har gjorts av Ove Hagelin, bearbetade av Anders Cronlund

Del 2:

Läkemedel mot sexuellt överförbara sjukdomar

Till sexuellt överförbara sjukdomar, STI – Sexually Transmitted Infections, hänförs en rad sjukdomar orsakade av bakterier, virus, protozoer, kvalster och löss. Spridningen sker oftast vid sexuellt umgänge men hiv, hepatit och syfilis kan även spridas genom smittat blod eller liksom klamydia och gonorré vid förlösningar. Nedan behandlas gonorré, livmoderhalscancer, klamydia och HIV.

Gonorré

Länge betraktades syfilis och gonorré som en och samsjukdom i olika stadier. Det äldsta dokumentet som behandlar gonorré är från slutet av 1100-talet. Sjukdomen karaktäriseras av sveda vid urinerings hos både män och kvinnor. De senare råkar även ut för flera följdverkningar. Sjukdomen orsakas av den gram-negativa bakterien *Neisseria gonorrhoeae*, som identifierades av schweizaren Albert Neisser 1879.

Fältskären Daniel Rönnow, knuten till Svenska Ostindiska Kompaniet, har i sin anteckningsbok från 1784 – 86 angett tre recept mot gonorré: kvicksilverbiller, tinktur med antimon och sarsaparilla samt ett hopkok på fiskfjäll, korall och hjorthorn. (1)

1854 rekommenderade Dr. Wilhelm Gollmann följande behandlingar av gonorré: akonitin mot smärta och ömhet, kvicksilver mot stickande smärta och variga flytningar, rävkaka från *Strychnos nux vomica* och svavel när symtomen kompliceras av hemorrojder Andra medel var silver, guld, belladonna, calcarea, och fosfor. (2). Apotekare Axel J. Schillberg uppger i sina memoarer att han på Garnisonssjukhuset runt 1880 framställde bougie (ljus på franska) dvs. stavar beredda av gelatin, glycerin och zinksulfat för behandling av kvinnors gonorré (3).

Silverniträt, lapis, var senare under 1800-talet det vanligaste medlet att behandla gonorré genom insprutning i urinröret. Det ersattes senare av beredningar med proteinbundet silver: Protargol, Argonin, Argyrol, Ichthargan och Albargin. Behandlingen utvidgades senare med ett kitt bestående av en stav att doppa i en behållare med lapislösning innan införsel (behålls 30 sekunder) samt en tub kalomelsalva (silverklorid) att smörja penis med och låta verka i fyra timmar. För kvinnor rekommenderades sköljning av vagina med klorvatten eller fenollösningar. (4)

»Credés profylax« var en metod för att förebygga ögoninflammation hos nyfödda av från modern eventuellt överförda gonokocker genom indrypning av 1%-ig silver-

nitratlösning i barnens ögon. Metoden, som benämndes efter sin uppfinnare, Leipzig-obstetrikern Carl Credé, infördes som obligatoriskt moment i Danmark redan 1900 och i svensk neonatalvård 1928. Efter en tragisk förväxling av flaskor, vid vilken ett barn fick salpetersyra i ögonen (och synen förstörd) föreskrev Medicinalstyrelsen speciellt utformade flaskor för medlet. De användes fram till 1964, då de ersattes med engångsampuller av plast. Credé-metoden avskaffades i Sverige 1986, då dess värde efter introduktionen av effektiva antibiotika inte längre stod i rimlig proportion till obehaget för barnen.

Silverbehandling mot gonorré bestod till introduktionen av penicillin på 1940-talet. Resistensutveckling har gjort att nya antibiotika måste användas, som ceftriaxone ofta i kombination med azithromycin eller doxycyclin.

Livmoderhalscancer

Professor emeritus Harald zur Hausen i Heidelberg upptäckte Humant papillomvirus, HPV, och publicerade sina resultat 1976. 2008 delade han Nobelpriset i fysiologi och medicin med Luc Montagnier (HIV) för sin upptäckt, som nyckelorsak till livmoderhalscancer.

Det finns många olika stammar av HPV. Minst tolv är klart cancerframkallande. Virusen överförs sexuellt och ger en infektion som i de allra flesta fall inte ger symtom och som läker ut spontant. Men hos en del kvinnor kvarstår infektionen och kan så småningom ge cellförändringar på livmoderhalsen, vilka i sin tur kan utvecklas till cancer.

Det första läkemedlet mot HPV var Gardasil, som gav ett skydd på 70%. Det kom på marknaden i EU 2006 efter faktaunderlag från Läkemedelsverket, Året efter kom Cervarix, som utretts av Belgiska läkemedelsmyndigheten och ger ett lika gått skydd. Det tredje preparatet är Gardasil 9, som ger ett 90-procentigt skydd. Gardasil har varit det dominerande preparatet efter en för landstingen gemensam upphandling av SKL. Vaccinen skyddar i stor utsträckning även mot kondylom och könsvårter. HPV-vaccin ingår numera i det allmänna vaccinationsprogrammet och erbjuds flickor i 5:e eller 6:e klass. I budgetpropositionen för 2020 finns även medel avsatta för vaccination av pojkar.

Klamydia

Den senaste könssjukdomen att behandlas med antibiotika är Klamydia, som är en infektion orsakas av bakterien *Chlamydia trachomas*. Klamydia sprids framförallt genom samlag. Det är den vanligaste sexuellt överförda bakterieinfektionen. Förekomsten har ökat snabbt sedan mitten av 1990-talet och drygt 30 000 fall upptäckts i Sverige varje år. De flesta får inga omgående symtom efter smitta. För att förhindra smittspridning skall man vid misstänkt smitta testa sig snabbt med kommersiella klamydiatest. Senare symtom kan vara sveda i underlivet, flytningar eller blödningar mellan menstruationer. Obehandlad klamydiainfektion kan göra att äggladarna blir inflammerade och så skadade att kvinnan senare kan få problem med att bli gravid. Klamydiainfektioner behandlas med doxycyclin eller amoxicillin till gravida.

HIV

AIDS, Aquired Immunodeficiency Syndrome, upptäcktes 1981 i USA, men senare forskning har visat att det första kända fallet inträffade 1959 i Belgiska Kongo. AIDS orsakas av HIV, Human Immunodeficiency Virus, som är ett retrovi-

Kitt för behandling av gonorré.

rus. Det tar ca 10 år mellan smitta och utvecklad sjukdom, bl.a. karaktäriserad av en form av cancer, Karposis sarkom. Viruset isolerades 1983 av fransmannen Luc Montagnier, som 2008 fick ett Nobelpris för detta, men redan 1986 fått APS:s Scheelepris. Längre fanns inga verksamma läkemedel och än idag finns inga kurerande.

1996 kom en s.k. bromsmedicin, som höll virushalterna nere så att immunförsvaret inte slogs ut. Det var en proteashämmare, som förhindrade nödvändig klyvning av essentiella virusproteiner. Senare har nukleotid- och nukleosidanaloger tillkommit, som hämmar virusets DNA-syntes. En tredje typ av HIV-läkemedel är integrashämmare. De motverkar enzymet integras så att virusets arvs massa inte kan integreras i värdcellens. För 10 år sedan kom ytterligare en typ av läkemedel, inträdeshämmare, vilka hindrar viruset från att ta sig in i cellen. Inget läkemedel är optimalt och risken för resistensutveckling gör att kombinationsbehandlingar är vanliga.

Anders Cronlund

Referenser

1. Fältskär Daniel Rönnows anteckningsbok (GLA. Privatarkiv A 18).
- 2 Wikipedia
3. Schillberg A. J. En gammal apotekares minnen. Wahlström & Widstrand, 1927.
4. Permin, H; Jensen, M. K.; Kruse P. R.; Norn, S. Pharma Nr 6, 2018.

Norsk Farmasihistorisk Selskap 25 år

Den 6 november firade Norsk Farmasihistorisk Selskap sitt 25 års jubileum med ett möte i Oslo Katedralskoles aula. Katedralskolen har anor från 1100-talet när den grundades 1153. Till jubileumsmötet kom ett 70-tal personer. Liv Slettevold hälsade oss välkomna och presenterade historien bakom sällskapet tillkomst samt intervjuade tre hedersmedlemmar nämligen Aslaug Gombos, Mathis Gundersveen samt separat Gunvor Solheim som alla berättade om viktiga händelser

Fr v. Aslaug Gombos, Mathis Gundersveen och Liv Slettevold.

under dessa första 25 år. I samband med starten av sällskapet var det inte mindre än 300 som registrerade sig som medlemmar. Liv berättade om tidkriften *Cygnus* som har kommit ut med ett eller två nummer per år sedan 1997. De flesta numren av *Cygnus* finns nu tillgängliga för nedladdning på www.norskfarmasihistorie.no. Innan dess så innehöll NAF Tidskrift varje år mellan 1984 och 1991 ett nummer som enbart innehöll farmasihistoriska artiklar. Muséet Norsk Farmasihistorisk museum finns på Bygdøy strax utanför Oslo.

Efter visning av katedralskolans gamla bibliotek hölls tre presentationer: Anne Cathrine Sund: "Laboremus, farmasöytisk studie- og diskusjonsklubb 1941 – 1977", Brit Lannem "EkornRingen på Historica – fra idé til utstilling", samt Randi

Winsnes: "Legemiddelsverkets historie". Anne Cathrine Sund berättade att det var Labo- rantklubben i Stockholm som inspirerade till starten av Labo- remus i Oslo 1941. Hon gjorde nedslag i historien vart tionde år fram till dess att denna studie- och diskussionsklubb lades ner 1977. Inledningsvis var det läsecirklar och införskaffad modern litteratur under kriget som sysselsatte deltagarna och att man hade det kämpigt visa-

Gunvor Solheim

des genom att Oslo Universitet stängdes 1943 av de tyska ockupanterna varvid lärare deporterades till Tyskland. Allteftersom åren gick blev den mer grundläggande kunskapsinhämtande aktiviteterna ersatta med mer allmänna aktuella frågeställningar inom farmacin. Brit Lannems presentation handlade om hur Rakkestad apotek kom att utgöra startpunkten för en satsning som ledde till startandet av "Rakkestad Historiske Opplevelsesenter" där en apoteksmiljö byggts upp och där man kan visa hur tillverkning av olika beredningsformer gick till tidigare. Rakkestad apotek har dessutom en alldeles egen plats i historien då Norges första kvinnliga apotekare, Johanne Margrethe Ferdinanda Ring startade apoteket 1914 och var verksam där i 40 år. Den sista presentationen av Randi Winsnes skildrade "Legemiddelverkets historie". I Norge grundades det första apoteket i den tidigare hansastaden Bergen 1595. Framväxten av ett norskt läkemedelsverk kan sägas likna historien i Sverige där olika statliga inrättningar säkerställt tillsyn och kvalitet först under 1900-talet. Specialiteskontrollen inrättades 1930 och 1948 startades Statens Farmakopé-laboratorium. Thalidomidkatastrofen drabbade inte Norge lika hårt som i Sverige även om ett 10-tal barn drabbades av fosterskador men händelsen bidrog till att ett samlat grepp togs och Statens legemiddelskontroll (SLK) startades 1972 med 35 anställda. Under de nästan 50 år som SLK funnits har antalet anställda vuxit kraftigt till 302 st idag.

Nils-Otto Ahnfelt

Foto: Bo Jakobson

Guldbroderad Glada på sidenduk. Nybyggda Högalidskyrkan i bakgrunden. Draperiet dolde insyn genom "nattluckan" på apoteket.

Foto: Eva Alneng

Kvarteret Plankan.

Foto: Stockholm Stad

Foto: Jan Delden, Expressen 1962.

Gladan – Söders charmigaste apotek ...

... blev ganska kortlivat, men på sätt och vis också grogrund för en seglivad serviceverksamhet för apoteksvärlden. Det finns många utförliga beskrivningar på apotek med långvarig, intressant historisk bakgrund. Här en kort historia om motsatsen. Bara 37 år, mellan 1926 och 1963, låg Apoteket Gladan på Hornsgatan 140 i Stockholm.

Apoteket Gladan anlades av apotekare Gustaf Hjalmar Andersson Tesch (1872–1952), som tidigare var delägare i apoteket Lejonet, Malmö och arrenderade apoteket Lejonet i Göteborg. Han var industriman och även VD i AB Astra 1915–18 och generalkonsul i New York mm. Sonen Nils Tesch blev känd arkitekt som bl.a. samarbetade med möbelprofessorn Carl Malmsten i hans skolprojekt: Nyckelviksskolan, Capellagården, CM Furniture Studies (nu tillhörande Linköpings Universitet). Den charmiga apoteksbyggnaden inrymde entré med vindfång och nattlucka, officin, laboratorium, diskrum mm. i bottenvåningen. Övervåningen hade en läkarmottagning och en bostad. Apotekshuset med flera angränsande byggnader revs för att ge plats åt "Plankan" - ett stort kvarter av nya bostadslägenheter i hörnet Varvsgatan-Hornsgatan i det växande Södermalm.

Anledningen till min kännedom om huset är att jag fick bo i övervåningen under apotekshusets allra sista år. Jag höll på med mitt examensarbete som inredningsarkitekt och hade valt att göra ett förslag till modern apoteksinredning för detta. Min blivande svärfar, apotekare Carl Björge, hade hört mig berätta om min vantrivsel hos min hyrestant på Grevgatan. Hon klagade på "kautschuk i mattan", små korn från mina revideringar på ritbordet. Min flickvans pappa var innehavare av Apoteket Lokatten och hade erhållit sitt personliga privilegium på Lokatten med ett förbehåll: Filialapoteket Gladan hade lagts till privilegiet med den enda avsikten att det skulle läggas ner. Rivningen hade blivit uppskjuten på grund av flera överklaganden och apoteksverksamheten pågick som vanligt i bottenvåningen. Den stora bostadslägenheten stod tom på övervåningen. Du flyttar dit, sa Carl Björge, och så blev det.

Mitt examensarbete råkade väcka viss uppmärksamhet eftersom det publicerades i Expressen med texten "Skall ett apotek se ut som ett apotek" under den braskande rubriken

om våra "revolutioneringar". Den då mycket kända reportern Willy Maria Lundberg gjorde en välvilligt positiv resumé av min studiegrupps olika arbeten. Jag berättade för Willy Maria att jag bodde på apoteket Gladan och hade god tillgång till branschfakta, vilket hon tyckte var viktigt. Kanske var jag otydlig, men hon tyckte nog också om att dramatisera! I artikeln står att jag "bott på apotek all ledig tid de här åren". Som ringar på vattnet kom Björges kollegor och jag blev överhoppad med önskemål om assistans vid ny- och ombyggnad av apotek runt om i Sverige. Efter en kort praktiktid på ett väletablerat arkitektkontor startade jag egen konsultverksamhet.

Gladan revs 1963. Mitt kontor flyttades. Min verksamhet med apoteksinredningar fortsatte en period 1971–78 i det nybildade Apoteksbolaget, antog nya former och slutade med att jag 40 år senare sålde mitt företag Sintek International AB som nu ägs av Itab Shop Concept AB. Detta företag inreder och levererar fortfarande (2019) produkter med mina varumärken, StockFlow, Rombic och Carousel, vars ursprung och design kan härledas till min verksamhet på Gladan. Det var där det började!

Nu är gladan uppflugen på vår bastu vid sommarstugan. Vid vår utedusch har vi ett "handfat" av rostfritt 18/8 stål, ett trycksvarvat handsmide, beställt i Tyskland till laboratoriet i apoteket Gladan av apotekare Hjalmar Tesch. Några av Gladans attiraljer lämnades av svärfar till Stockholms Stadsmuseum och några salvburkar och ett

broderat draperi att dölja insynen genom nattluckan har min fru Eva lämnat till Farmacihistoriska museet. Övriga inventarier såldes på en välbesökt auktion i apotekslokalen i samband med nedläggningen. Jag har förgäves sökt efter dokument och ritningar till själva apotekshuset hos Stockholms Stadsarkiv och Stads-museet.

Carl-Göran Alneng

Foto: C-G Alneng

Gysinge – gästrikebruket med apotek

I Järnriket Gästrikland längs Tidernas väg och vackert omgiven av Dalälvens strida forsar och vida fjärdar ligger Gysinge, ett välbevarat vallonbruk med anor från 1600-talet. Idag en plats för folkbildning, utställningar, smide, konferenser och äventyr i den växt- och djurrika naturen, samt *Centrum för byggnadsvård*. Naturen har ansetts så värdefull så att 1998 invigdes området till Färnebofjärdens Nationalpark. Syftet med en nationalpark är att bevara värdefull natur för Sverige och världen. I Sverige finns 30 nationalparker och marken ägs alltid av staten.

Gysinge brukshistoria

Från 1700-talet fram till 1820 gick tillverkningen av vallonsmitt stångjärn upp och ner, ofta med konkurser som följd. De som ägde bruken var vid denna tid oftast adelsmän, som endast sporadiskt bodde i herrgården. Tiderna hade varit usla under Napoleons härjningar och Sveriges krig med Ryssland då vi förlorade Finland. Bankiren Mikael Benedicks köpte bruket 1820 just när återhämtningen börjat och exporten på nytt tog fart. De dryga 80 åren under Benedicks skulle bli brukets glansperiod. En ny herrgård byggdes i sengustaviansk stil, som står kvar än i dag (PRO äger och driver verksamhet här), bruksanläggning och smedjorna byggdes ut och produktionen ökade. Exporten gick till England och USA. I början på 1900-talet sålde släkten Benedicks sina aktieposter till Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag som 1905 lade ned vallonbruket.

Gysinge bruk var stort. Vid 1800-talets slut bodde på egendomen mer än tusen personer. En dryg femtedel av de vuxna arbetade vid hyttan. Till detta ska adderas bokhållare, kolare, torpare, skogsarbetare, lantarbetare, kuskar och hantverkare. I brukssamhället Gysinge bodde smederna med familjer. De utomstående fick slå sig ned på Mattön – söder om bruket – en slags förort.

Bruksapotek

Bruksapotek är så vitt jag funnit inget officiellt begrepp. Troligen har apotek på en bruksort fått den benämningen som en följd av att bruket dominerade i många av ortens samhällsfunktioner.

Gysinge fick sitt apotek 1896. Det hamnade i samma hus på Mattön där läkaren hade sin bostad och mottagning. Huset kallades i folkmun för "plåsterbo". Fotograf okänd, antagligen taget omkring 1920.

Den spekulationen får näring av situationen i Löfstabruk där det under åren 1837–71 fanns ett bruksapotek som försågs med sitt behov av läkemedel från Kronan Uppsala. Från bruksapoteket fick personalen fri medicin som utlämnades av brukets läkare och sedermera av en anställd farmaceut! När det uppdagades att även andra än anställda fick medicin från bruksapoteket reagerade Sundhetskollegium (senare Medicinalstyrelsen) och påpekade att det var en olaglig verksamhet. Fideikommissfriherren de Geer anhöll då om inrättandet av ett medikamentsförråd vilket bifölls 1871. Det uppdrogs åt innehavaren av Tierps apotek att inrätta förrådet.

Förrådet upphöjdes 1888 till självständigt apotek. Brukspatronen stod för lokal och vissa inventarier vilket han ansåg borde medföra att han kunde göra anspråk på patronatsrätt vid tillsättande av apotekets innehavare! Brukspatronen gick så långt att om inte föreståndaren för medikamentsförrådet tilldelades privilegiet skulle han dra in vissa förmåner som föreståndaren haft (utom utlovad fri byggnadstomt) och dessutom se till att medicinbehovet på närliggande bruk skulle tas från annat håll. K Maj:t fäste dock inget avseende vid denna fordran.

Arbetsbostäder, de lägre husen bortom apoteket är från 1770-talet. I det största huset kom apoteket att inhysas. Idag är gaveln, som tjänstgjorde som ingång till apoteket, riven. (Foto: Nils Hedqvist)

Apoteket i Gysinge

Vid 1800-talets slut fanns läkare och veterinär anställda på bruket sedan en längre tid. I början av år 1892 ansökte Hedesunda och Färnebo socknar hos Medicinalstyrelsen om inrättandet av ett självständigt apotek eller medikamentsförråd i Gysinge bruk. Som skäl angavs att i socknarna bodde omkring 8 500 personer och att det var långt till närmaste apotek (Gävle 6 mil och Läckback, som låg på andra sidan Dalälven 2 mil).

Medicinalstyrelsen ansåg att behovet av apotek i Gysinge var tillfullo styrkt. 1892 gavs i uppdrag att finna en lämplig apoteksinnehavare som fick tillhandahålla ett *medikamentsförråd* i Gysinge bruk, inom ett avstånd av en kilometer från läkarens bostad, dock inte längre än till 1897 då en ny prövning skulle göras. Förrådet tilldelades apotekare Carl Emil Sjöberg, innehavare av apoteket i Väla (senare flyttat till Heby).

Medikamentsförråd är ingen lättbegriplig benämning. Den användes parallellt med filialapotek och skillnaden var enl.

Svensk Farmaci under 1900-talet formell. I båda fallen var det en apoteksverksamhet som lydde under ett självständigt apotek och som förestods av en legitimerad apotekare eller en farm kand. I regel var denne den ende anställde. Medikamentsförråd förekom fram till 1935. Gemensamt med filialapotek var att mycket begränsade krav ställdes på laborieutrustning. Ofta innebar etablering av medikamentsförråd subventionerad lokal- och/eller bostadshyra (enl. min overifierade uppfattning var skillnaden mellan de båda begreppen att medikamentsförråd inrättades på initiativ av berörd kommun medan filialapotek öppnades efter ansökan av apoteksinnehavare på ett närliggande apotek).

Fördelningen mellan medikamentsförråd och filialapotek 1893 var 9 filialapotek och 52 medikamentsförråd. Det fanns då ca 250 självständiga apotek. Långt in på 1900-talet var antalet filialapotek fortfarande relativt få. Vid förstatligandet 1970 var drygt 40 procent av de 603 apoteken filialer.

Efter apotekare Sjöbergs död 1895, ansåg medicinalstyrelsen att det vore lämpligt med ett självständigt apotek, vilket också bifölls av regeringen och privilegiet tilldelades apotekaren C.A.R. Lenander år 1896. Det nyöppnade apoteket var beläget på Mattön, men flyttades ett 20-tal år senare under apotekare N.J. A:s Hjortsberg till en plats inom brukssamhället, se fotografier.

Jag tog kontakt med Föreningen för hembygdsvård i Österfärnebo och stämde träff i Gysinge med föreningens ordförande, Håkan Berglin samt Christer Ögren och Britta-Karin Södermark. De visade mig dagens Gysinge, men också det som varit. Brukspatronen var den som bestämde i allt och Gustav Benedicks räknas som den siste av den riktigt genuina sorten. Han var driftig, sprutade av idéer, men var också en ultrakonservativ herre. Broar och vägar byggdes, och järnväg med en helt ny stationsbyggnad invigdes 1901. Bruksmiljön utvecklades till ett samhälle i samhället. Kyrka, skola och sjukvård inrättades och som vi ser, även apotek.

Britta-Karin blev som femtonåring, 1949, uppmuntrad att börja arbeta på apoteket vilket hon också gjorde fram tills

Håkan, Britta-Karin och Christer framför apoteksbyggnaden. Gaveln är riven, i övrigt är miljön välbevarad.

en nära nog 90-årig apoteksepok avslutades 1983 i Gysinge. De sista åren innan pensionering fick Britta-Karin därför ta bussen för arbete i apoteket i Sandviken. När Britta-Karin började arbeta på apoteket framställdes de flesta medicinerna på apoteket och hon kunde berätta att den största försäljningen stod bröstmixturen *Gysingedroppar** för, en blandning av farmakopéns bröstdroppar med lakrits och senegarot förstärkt med spritextrakt.

Siste apotekschefen var sedan 10 år tillbaka receptarien Catharina Hallström.

*Gysingedroppar såsom Britta-Karin minns det;

Liquor pectoralis
 Syrupus senegae ana 50 (ana översätts med I lika mängd)
 Glycerinum 20
 Spiritus ammoniae anisatus
 Spiritus camphoratus ana 10
 Tinctura ipeceuanhae 4

Två produkter från Apoteket i Gysinge. Namnet på apoteket var uppenbarligen Lejonet.

Gysinge apotek var genom åren ett av de minsta som självständigt apotek i landet och fick driftbidrag för att kunna drivas. År 1937 var omsättningen 25 tusen kronor motsvarande ca 750 tusen kronor i dagens penningvärde. Sista hela året som självständigt apotek, 1955, var omsättningen ca 110 tusen kronor motsvarande 1,6 mkr (enligt SCB's prisomräknare).

Referenser

Olle Nilson, Gysinge: Gästrikebruket med Vallonsmide, 2013, bok inbunden.
 Sveriges apotekarhistoria, Apotekarsocieteten 1910-18.
 Svensk farmaci på 1900-talet. Apotekarsocieteten 1999.
 Apotekarkalendern 1932.

Andreas Furängen
Med benägen hjälp av Leif H Eklund